

A magyar szókészlet hiányos paradigmájú főnevei: a plurale tantumok

Bevezetés

A természetes nyelvek szókincsében, így a magyaréban is vannak olyan lexémák, amelyeknek ragozási sora hiányos: paradigmájukból hiányoznak bizonyos szóalakok, olyanok, amelyek az azonos szófajba tartozó lexémák többségénél egyébként megvannak (pl. *sok* – **sokabb*, *szokott* – **szokik*, *van* – **vanni* [bár vö. *vanni van*], *van* – **nem van*, *csuklik* – **ne csukolj!*, *eszik* – **eendő*/**evendő*). A hiányt pótlandó vagy szuppletív alakokkal élünk (pl. *sok* – *több*, *van* – *lenni*), vagy rokon értelmű alakot keresünk (pl. *eszik* – *elfogyasztandó*), esetleg körülírást alkalmazhatunk (pl. *csuklik* – *hagyd abba a csuklást!*).

Jelen dolgozatban a magyar szókészlet hiányos paradigmájú főnevei közül azokkal kívánok foglalkozni, amelyeknek a számrendszere hiányos; közülük is elsősorban azokkal, amelyek „plurale tantum”-ok (lat. *pluralis* ’többszörös’, *tantum* ’csak’), azaz csak többes számú paradigmával rendelkeznek.

1. A plurale tantum

A plurale tantum jelenség a világ számos nyelvében megtalálható, de számuk és szerepük nyelvenként változó. Általánosságban elmondható, hogy ezek a szavak a teljes szókincsnek csak töredékét alkotják, a velük jelzett szemantikai mezők nem töltenek be jelentős szerepet a nyelvhasználatban,

és legtöbbször meglehetősen ritkán fordulnak elő: Ingo szerint az ezer leggyakoribb szóból a franciában és a svédben 4-4 (*gens* 'emberek', *vacances* 'szünidő', *parents* 'szülők', *Pâques* 'húsvét'; *förälder* 'szülők', *myndigheter* 'hivatalos szervek', *pengar* 'péNZ', *resurser* 'anyagi eszközök'), az angolban 3 (*clothes* 'ruházat', *heavens* 'mennybolt', *news* 'hírek'), a németben és az oroszban pedig csak 2-2 (*Leute* 'emberek', *Kosten* 'költések', *люди* 'emberek', *часы* 'óra') adat sorolható ide (vö. Ingo 1978 és 1997 alapján Maticsák 2004: 266).

Úgy tűnik, hogy a leíró grammatikák és a nyelvészeti kézikönyvek is viszonylag keveset foglalkoznak ezzel a nyelvi jelenséggel. A magyarban különösen periférikus helyzetben vannak, annál is inkább, mert a magyar szókincsben relatíve kevés ilyen elemet találunk (az ÉrtSz.-ban „tbsz-ú fn” megjelöléssel ugyan 20-nál is kevesebbet, valójában ennél azért jóval többet), szemben például az oroszsal, amelyben körülbelül 600-ra tehető a plurale tantumok száma (vö. Papp 1979: 133), vagy az angollal, ahol százegy-néhány plurale tantumot tartanak számon (http://en.wiktionary.org/wiki/Category:English_pluralia_tantum). Rune Ingo (1978: 33–5) hat indoeurópai (latin, angol, német, svéd, francia, orosz) nyelvben vizsgálta a plurale tantumokat; számításai szerint ezekben a nyelvekben 100 és 700 között van az ide sorolható szavak száma. Meglepő, hogy a plurale tantumok a finnben – számukat és használati körük fontosságát tekintve is – mintha egyre jelentősebb szerephez jutnának az utóbbi időben (vö. Maticsák 2004: 264). Az északi lapp plurale tantumairól – Kelemen jóvoltából – ismertek a számadatok: Pekka Sammalahiti lapp–finn szótárában (1989) 319 plurale tantum található (vö. Kelemen 2008: 42).

Az a jelentős és rendszerszerű eltérés, amely a többes számú alakok számában mutatkozik meg a magyar és az indoeurópai nyelvek között, talán azzal magyarázható, hogy a magyar általában az egyes szám használatát kedveli. Amit csak lehet, egyes számban hagyunk, például: *Virággal díszítjük a termet* (és nem *virágokkal*); *Szép a szeme* (és nem *Szépek a szemei*); *Rágja a körmét*; *Fogat mos*; *Tető ment a hajába*; *A ruhámat megette a moly*; *Bélyeget/jelvényt/szalvétát gyűjt*; *Folyik a szó belőle*. A fenti mondatokban szereplő *szem*, *tető*, *moly*, *szó* stb. jelentésánál nem egyes számú, „hanem sokkal inkább határozatlan számosságú: azaz lehet egy, lehet több, nem tudom, vagy nem releváns. Grammatikailag azonban ezek a példák egyes számú egyeztetők” (Kádár 2007: 136–7). Ilyen esetekben persze nem zárt a többes szám használata sem, vö. például: „Minek nevezzelek, Ha a merengés alkonyában Szép szemeidnek esti csillagát Bámulva nézik szemeim” (Petőfi: Minek nevezzelek) vagy „látom... megrezzenni lágy emlődöt...; újra látom, hogy fakad a kerek fehér köveken fogáidon a tündér nevetés” (József Attila: Óda). Az egyes számú használat kedvelése arra enged következtetni, hogy a magyar nyelvhasználó mintha nagy(obb) egységben látná a dolgokat, inkább kategóriákban gondolkodna. Nádasdy szerint is „ha a magyar nyelv az egyes számmal olyasmit is jelöl, amiből több van, akkor az nem is »egyes szám« – a név pontatlan. A *könyv* alak akárhány könyvre vonatkozhat, így számilag közömbös, vagyis jelöletlen. (Inkább »semleges számnak« kéne hívni.) A többes szám a jelölt alternatíva: a *könyvek* alak mindenképpen több könyvre vonatkozik” (Nádasdy 2003: 192).

A több dologra alkalmazott egyes szám használata több esetben is nagyon tipikus a magyarban:

(a) Számjelző után, például: *öt/sok/minden alma*. Az egyes szám használata ebben az esetben valójában nyelvspecifikus vonás, amelyben: „a kommunikáció logikája érvényesül: ha már egyszer jelöltem a többes számot a számnévvel, felesleges még egyszer jelölnöm” (Károly 1970: 32). A „kommunikáció logikájá”-t persze a gazdaságosság igénye is támogatja: „A magyar gazdaságosabb, mert a számbeli kifejezésekben nincsen redundancia” (Lotz 1976: 125): a megtakarított egyeztetés a többes szám redundáns ismétlésének ellenében hat. A számjelző utáni egyes szám használatának a háttérben voltaképpen nem is az indoeurópai nyelvekből ismert egyes-többes szám szembenállása húzódik meg, hanem „az alapvető ellentét egy számbelileg nem jellemzett csoportot állít szembe az általános számmal, amely vonatkozik egy dologra, több dologra, ha számbeli jelző vonatkozik rá (pl. *sok hajó*, *öt hajó*; generikus jelenségre, pl. az *ember* vagy nem számolható dolgokra, pl. *víz*)” (Lotz 1976: 125). Nyelvi tudatunk magyaros szemléletében mintha az *öt hajó* vagy akár a *sok hajó* „mentális képe egységes halmazként jelenne meg (az ún. aggregátum-elv jegyében), s ekként nem tartjuk indokoltnak a többes számnak a főnéven történő külön megjelölését (a pluralitás más nyelvekben szokásos sokaság-többszörösség-elvének értelmében)” (Szűcs 2009: 77).

(b) Gyakran két vagy több dolgot egységként, egy kategóriaként értelmezünk; természetesen ilyenkor is egyes számot használunk, például: *szem, fül, kar, láb, váll* (páros testrészek), *cipő*,

csizma, harisnya, zokni, kesztyű (a páros testrészekhez tartozó ruhadarabok), *hangya, tetű, bolha, köröm, fog*. A páros testrésznevek egységként való felfogását azok a cselekvések is jelzik, amelyek végrehajtásához legalább két egyed szükséges, például: *szeme közé nézett, idegen kutyának lába közt a farka, összeüti a bokáját, kezét a szívére kulcsolta, eltalálta szarva közt a tárgyát* (vö. Kertész 1913: 307–13). A páros testrészekkel, illetve az azok befedésére szolgáló ruhadarabokkal kapcsolatban megemlíthetjük még azt a nyelvspecifikus vonást, hogy a páros testrészek, illetve a ruhadarabok egyikének megjelölése nem az *egy*, hanem a *fél* szóval történik, például: *félszemű, fél lábbal, fél fogára (!) sem elég; felemás cipő, fél kesztyű*. Ilyesmi az indoeurópai nyelvekben elképzelhetetlen lenne.

(c) Az anyagnevek (egyes élelmiszerek, a betakarított gabona, a kicséplott mag) használatában is az egyes szám dominanciája figyelhető meg. Bármennyire sok van belőlük, a *hó*, a *sár*, a *homok*, a *szén*, az *olaj*, az *alma*, a *kukorica*, a *paradicsom*, a *tej* stb. akkor is csak egyes számban létezik, például: *A kukorica már a magtárban van; A rozst már learatták; Bogyt szed; Epret eszik*. A példaként itt szereplő főneveknek elvileg, nyelvtanilag van (lehetséges) ugyan többes számuk, de meglehetősen szokatlanok. A *homok*, *levegő*, *zsír*, *víz*, *tej* többes számát csak akkor használjuk, ha mennyiség helyett fajtát jelölnek, például: *murvás homokok, ipari levegők, nyomástűrő zsírok, ásványvizek, anyatejek*. Ez utóbbi Papp Ferenc nevezetes példája, amelyet egy népszerű tudományos hetilap (*Élet és Tudomány* 1970/18: 856) egyik cikkének címében talált; a cikk azt tárgyalta, miben különbözik az emberi anyatej a különféle állatok anyatejétől. Papp kommentárja: „kellett az »anyatejek« szóalak, talán ezer évben egyszer, de képezhetjük” (1979: 132).

Az anyagnévi minősítő jelentésű névszói állítmány is mindig egyes számban marad, és ilyenkor elmarad a számbeli egyeztetés, például: *Csupa sár vagytok!; Tiszta víz lettünk a nagy eső miatt!*

(d) Általában egyes számot használunk akkor is, ha több birtokosnak egy-egy birtokáról van szó, például: *A képviselők feleségükkel együtt érkeztek a fogadásra* (szemben *A sejkek feleségeikkel együtt érkeztek* mondattal); *A férfiak megemelték kalapjukat* (nem *kalapjaikat*).

(e) Bizonyos kopulatív kifejezésekben a várt többes forma helyett inkább egyes számú áll, például: *Ezek a párok szinonimának tekinthetők* (vagy *szinonimáknak*); *Ezeket a lexémákat nevezem én valódi plurale tantumnak* (vagy *plurale tantumoknak*).

2. A plurale tantumok csoportosítása alakjuk szerint

Annak érdekében, hogy teljes biztonsággal ki tudjuk választani a grammatikai szám szempontjából hiányos paradigmájú, csak többes számban létező lexémákat, objektív kritériumokra van szükségünk. A plurale tantumok esetében következetlennek és elégtelennek tűnik az az állítás, miszerint bizonyos lexémákat azért használunk többes számban, mert olyan tárgyakat jelölnek, amelyekből rendszerint több van, például: *hópehelyek, könnyecseppek, tüdőhólyagocskák*. Az igaz, hogy *hópehelyből, könnyecsepből, tüdőhólyagocskából* általában több szokott lenni, de belőlük – szükség esetén, ha a szituáció úgy kívánja meg – minden nehézség nélkül képezhetők egyes számú formák is, például: *hópehely, könnyecsepp, tüdőhólyagocska*. Az ÉrtSz.-ban ezek mellett a szavak mellett általában a „főleg vagy rendszerint többes számban” megjegyzés áll. Ezekre a lexémákra Papp is a „pluralia saepe” (*saepe* ’gyakori, ismételt’) elnevezést javasolja, jóllehet maga állapítja meg: „egy ilyen elnevezés részint elég semmitmondó, részint még mindig magán hordozza a forma és a jelentés összekeverésének jegyét” (1975: 188).

A magyar plurale tantumokat jórészt Papp Ferenc szövegmutató szótárából (1969) gyűjtöttem össze (amely A magyar nyelv értelmező szótára [1959–1962] alapján készült). Az abban talált plurale tantumokat igyekeztem kiegészíteni azokkal a főnevekkel, amelyeknek léteznek mind egyes, mind többes számú alakjai, csakhogy azok eltérő jelentést hordoznak. Ez utóbbiak csak lexikai jelentésük miatt tartoz(hat)nak ebbe a kategóriába. Az így kialakított korpusz adatait vizsgálva úgy tűnik, célszerű a plurale tantumok szűkebb és tágabb értelmezését elkülöníteni.

3. A plurale tantumok szűk(ebb) értelmezése: az úgynevezett valódi plurale tantumok

3.1. Klasszikus értelemben azokat a lexémákat tekintjük plurale tantumnak, amelyeket azért használunk csak többes számban, mert egyes számú alakjainak a létrehozása grammatikailag lehetetlen, például: *elei, léptek, üzemek*. Ha ezekhez a lexémákhoz rokon jelentésű szavakat keresünk, azt tapasztaljuk, hogy a szinonim lexémákból létre lehet hozni – a nekik mindenben megfelelő – egyes számú nominatívusi szóalakokat, például: *elei ~ ősei* → sg. *ős*; *léptek ~ lépések* → sg. *lépés*; *üzemek ~ ügységek* → sg. *ügy*; *skacok ~ fiúk* → sg. *fiú*; *gázművek ~ gázzolgáltatók* → *gázzolgáltató*; *összülők ~ az első emberpár* → sg. *Ádám vagy Éva*; *történetek ~ esetek* → sg. *eset*; *javak ~ jószágok* → sg. *jószág*.⁸

Míg a szinonim lexémákból létre lehet hozni egyes számú szóalakokat, addig a plurale tantum alakokból nem: *elei* → **elej?* **elő?*; *léptei* → **lép(e)t?*; *skacok* → **skac*; *üzemek* → **üzel(e)m?*; *történetek* → **történt?*; *javak* → **jó?*; *gázművek* → **gázmű?*. A fenti példák igazolják, hogy a nyelv – kikerülendő a hiányzó alakot, a „lyuk”-at – mégiscsak meg tudja valósítani a feladatot: a hiányzó egyes számú alakokat egyéb eszközökkel, például más lexémával juttatja kifejezésre. A rokon jelentésű párhuzamok meggyőzően mutatják, hogy az *elei, léptek, skacok* lexémák esetén nem a mögöttük meghúzódó fogalom/jelentés gátolja az őket jelző lexéma egyes számba kerülését (vö. Papp 1975: 189). Ez is azt a feltételezést látszik igazolni, miszerint a nyelvtani kategóriák nem tartalmi-jelentésbeli, nem is logikai kategóriák, hanem a nyelv belső rendszeréből kiszakított egységek.

A fenti példák aligha állhatnak számszélő után a magyarban (pl. **Több kétes üzemek is fűződnék hozzá*; **Ebben a városban három gázművek is van*), és mivel nincs voltaképpen egyes számú, így szemantikailag utalhatnak egy vagy több denotátumra is, például: *A gázművek dolgozói sztrájkkal fenyegetőznek* mondatban a *gázművek* főnév egy vagy több áramszolgáltató cégre is utalhat: 'egyetlen áramszolgáltató vállalat dolgozói' vagy 'több áramszolgáltató vállalat dolgozói'.

A valóságos plurale tantumok közé sorolhatók azok a tulajdonnevek is, amelyekből lehetlenség egyes számú alakokat létrehozni. A magyarban ezt a névátvételek egy sajátos csoportjában, a teljes vagy a részleges tükrönevekben figyelhetjük meg, például: *Alpok (Alpések)* ~ sg. **Alp*; *Kárpátok* ~ sg. **Kárpát* (bár Kölcsey Himnuszában: *Őseinket felhozád Kárpát szent bérére*; családnévként is az egyes számú alak szolgál a képzés bázisául: *Kárpáti*), *Pireneusok* ~ sg. **Pireneus*; *Dardanellák* ~ sg. **Dardanella*; *Antillák* ~ sg. **Antilla*; *Amerikai Egyesült Államok* ~ sg. **Amerikai Egyesült Állam*; *Fülöp-szigetek* ~ sg. **Fülöp-sziget*.

3.2. A valódi plurale tantumokat érdemes további vizsgálatoknak alávetni, ugyanis ezek a többes számú lexémák nem minden esetben rendelkeznek teljes esetrendszerrel: vannak olyanok, amelyek csak egy vagy több függő esetet engednek meg, nominatívusuk nincs. Így tehát „nemcsak »plurale tantumok«-ról beszélhetünk, hanem ezzel egyidejűleg »plurale obliquus tantumok«-ról is” (Papp 1975: 190).

Plurale tantumok, amelyek csak (bizonyos) függő eset(ek)ben használatosak: *világméretekben fertőz*, a *fertőzés világméreteket ölt* (vö. **világméretetek*); *ólomlábakon jár az idő* (vö. **ólomlábak*); *katonánéknál* ('a katonaságnál', vö. **katonáék*) *móresre tanítják a fiatalembereket; rohamléptekkel v. rohamléptekben* ('nagyon gyorsan, rohamlépésben', vö. **rohamléptek*). A *skacok* plurale tantum leggyakrabban vocatívusi funkcióban használatos, például: *Hé, skacok!* (bár más függő esetben is előfordul, pl. *Elmentem a skacokkal moziba; Vettem a skacoknak ajándékot* stb.).

A *Sándorék, szomszédék, keresztanyámék* stb. teljes esetrendszerű tulajdonnévi plurale tantumok. Sajátos ragozásukra legfeljebb a tájnyelvben találhatunk példát: „az irodalmi nyelvi *-ékhOz*, valamint *-éknÁl* helyett csupán *-ék* toldalékot találunk a Tiszántúl középső részein – sőt a Tisza vonalán is átjutva – valamint a Tiszántúl délkeleti részén” (Szabó 1990: 85). Ezek a területeken a *hová?* és a *hol?* kérdésre egyaránt az *-ék* toldalékos alak válaszol, például: (*megytek, voltam Sándorék, szomszédék, keresztanyámék*).

⁸ Ez utóbbi példához egy rövid megjegyzés: a mikroökonómiában a pénzért vehető legkülönbözőbb dolgokat *goods*-nak hívják angolul; ennek a magyar fordítása a *javak*. Ennek egyes számaként a közgazdasági szakirodalom, a tankönyvek a *jószág*-ot használják, vagyis a hiányzó egyes számot szuppletív alakkal, egy másik szóval igyekeznek pótolni. Úgy tűnik, a mindennapi szakszóhasználatban a többes számú *javakat* kezdi kiszorítani a szabályosan képzett *jószágok* többes szám.

3.3. A plurale tantumok osztályozásába a szám és az eset kategóriáján kívül érdemes figyelembe vennünk a (birtokos) személyét is, ugyanis előfordulnak olyan plurale tantumok, amelyek csak (vagy leggyakrabban) birtokos személyjeles, Px-es nominativusi alakban léteznek, például: *szeretteim, szeretteid, szerettei...* (*vö. *szerettek*); *eleim, eleid, elei...* (*vö. *elek*); *szavaim, szavaid, szavai...*; *védőszárnyaim, védőszárnyaid, védőszárnyai...*; *arcvonásaim, arcvonásaid, arcvonásai...* Ezek a lexémák már alapjelentésükben is utalnak valamiféle „összetartozás”-ra (pl. rokoni, családi kapcsolatra, in herens birtoklásra), tehát szemantikai szerkezetükben eleve benne foglaltatik a „kiegészülésgény”, amely szintaktikailag a birtokos személyjel használatában realizálódik. Ezek a ’valamihez/valakihez tartozást’ jelentő, egy birtokos meglétét eleve feltételező relációfogalmak a megnyilatkozásokban önmagukban tehát nemigen fordulnak elő. A birtokos személyjel megjelenése mindig arra utal, hogy a vele ellátott főnév valamilyen kapcsolat részesévé válik. Ez a viszony a birtokos szerkezetben válik explicitté, amelyben a viszony másik pólusát leggyakrabban a birtokos jelző nevezi meg. Ezekkel a plurale tantumokkal szemben például a *szűzermék* olyan plurale tantum, amelynek aligha képezhető birtokos személyjeles alakja, például: **A te szűzerméid finomabbak*. Helyette inkább átépítjük a mondat szerkezetet, például így: *Az általad készített szűzermék finomabbak* vagy *A neked hozott szűzermék finomabbak*.

4. A plurale tantumok tág(abb) értelmezése

A tapasztalat azt mutatja, hogy meglehetősen nehéz szétválasztani a valóságos plurale tantumokat azoktól, amelyek csak lexikai jelentésük miatt tartoznak ebbe a kategóriába. Tágabb értelemben plurale tantumnak tekinthetők azok a teljes paradigmával rendelkező szavak is, amelyeknek mind egyes számú, mind többes számú alakjaik léteznek, csakhogy azok eltérő jelentést hordoznak.

4.1. Ebbe a csoportba azokat a lexémákat sorolom, amelyeknek elvben létezik egyes számú alakjuk, de az egyes és a többes számú alak jelentései elkülönülnek egymástól, jelentésmegosztás lép fel, például:

alábbiak (fn) ’a szöveg további részei, illetve tartalmuk’ ~ *alábbi* (mn) ’következő’;

eddigiek (fn) ’előzmények’ ~ *eddig* (mn) ’eddig tartó’;

későbbiek (fn) ’a későbbi dolgok, események’ ~ *későbbi* (mn) ’a később bekövetkező’;

továbbiak (fn) ’a további dolgok, körülmények, események’ ~ *további* (mn) ’időrendben vmi után következő’;

emlősök (fn) ’az élőlények egyik osztálya: mammalia’ (a zoológiában és a botanikában a faj-, fajta-, osztály- stb. kategóriák megnevezéseként) ~ *emlős* fn és mn ’gerinces élőlény, amelynek nösténye az utódát emlőiből táplálja’;

hívek ’valamely felekezethez, párthoz, csoportosuláshoz tartozó emberek összessége’ ~ *hívő* ’istenhívő, vallásos ember’;

hamvak ’valakinek elporladt maradványai, holtteste’ ~ *hamv* ritk 1. ’hamu’, 2. ’gyümölcs héján finom viaszos réteg’, 3. ’valaminek fiatalos üdesége, tisztasága’;

havasok (fn) ’(csúcsain nyáron is havas) magas hegy(ség) ~ *havas* mn ’hóval borított, havazással együttjáró’;

ikrek fn ’egy terhességből született két vagy több utód’ ~ *iker* mn ’kettős’;

javak fn 1. közg. ’mindenféle pénzért vehető dolgok, amelyek emberi szükségleteket elégítenek ki’, 2. ’vagyon tárgyak’ ~ *jó* mn ’megfelelő, alkalmas’;

filharmonikusok fn zen ’kiváló hivatásos zenészek hangverseny-zenekara’ ~ *filharmonikus* mn ’a filharmonikusokkal kapcsolatos’;

szavak/szavai ’kifejezés, szóhasználat, mondandó’, például: *keresetlen szavak; Valakinek a szavaiba kapaszkodik; Félreérti valakinek a szavait* ~ *szó* ’a nyelv hangalakkal és önálló jelentéssel bíró egysége’ (vö. német sg. *das Wort* ’a szó’ ~ pl. *die Wörter* ’a szavak’ / *die Worte* ’valaki szavai’);

választások pol. ’vezető testületnek szavazással való megválasztása’ ~ *választás* ’az a tény, hogy valaki több személy vagy dolog közül választ’.

4.2. Plurale tantum jellegűek azok a főnevek is, amelyek többes száma nem egyszerűen többséget, mint inkább összességet, rendszert jelent. A többes számú alakok gyakran összetételi utótagok, illetve a jelzős szintagma alaptagjai, például:

(*éghajlati, ár-, élet-, köz-, lakás-, osztály-*) *viszonyok* 'azon körülmények összessége, amelyek közt valaki él, lakik', például: *Magyarország éghajlati viszonyai* (**viszonya*) *kedveznek a mezőgazdaságnak ~ viszony* 'kapcsolat';

körülmények 'valamely jelenséget alakító vagy meghatározó viszonyok, összefüggések összessége', például *a körülményekhez* (**körülményhez*) *képest, rendezett körülmények* (**körülmény*) *között él ~ körülmény* 'valamivel összefüggő, valamivel együttjáró jelenség';

feltételek 'teljesítendő követelmények összessége', például: *Hiányoznak a szükséges feltételek* (**feltétel*) *~ feltétel* 'valaminek a létezéséhez, megvalósulásához, fejlődéséhez szükséges körülmény', például: *A szerves élet feltétele*;

egyetemi évek / diákévek / jogászévek 'diákként töltött időszak' ~ *egyetemi év* 'két meszterből álló oktatási időszak';

normák 'az élet valamely területén kialakult szabályok, irányelvek összessége', például: *erkölcsi normák* (**norma*), *hőmérsékleti normák* ~ *norma* 'egységnyi érték', például: *munkanorma*.

Az e csoportba tartozó példák egyes és többes számú alakjainak gyakoriságát ellenőrizendő a Google-t hívtam segítségül. A következő megfeleléseket találtam:

	Egyes szám	Többes szám
<i>éghajlati viszony(ok)</i>	3 950	10 200
<i>rendezett körülmény(ek)</i>	12 600	42 600
<i>életfeltétel(ek)</i>	4 670	6 140
<i>diákév(ek)</i>	119	1 250
<i>erkölcsi normá(k)</i>	4 850	15 800

Úgy tűnik, a fenti megfeleltetések igazolják azt a feltételezést, hogy az ebbe a csoportba sorolt főnevek többes számban (jóval) gyakrabban fordulnak elő, mint egyes számban (összehasonlításképpen: *könyv* [egyes szám] 1 660 000: *könyvek* [többes szám] 861 000 vagy *ablak* [egyes szám] 1 941 000: *ablakok* [többes szám] 332 000).

4.3. Még bonyolultabb a helyzet, amikor a pluralia tantum összetett szó; ilyenkor a többes számú és az (elvileg) lehetséges egyes számú forma grammatikailag ugyan kapcsolódik egymáshoz, de megszűnik az összetétel: az egyes számú formák szó szerkezetre esnek szét, és jelentésük különbözik, például: *mézesetek* ~ ?*mézes hét*, *mindenszentek* ~ *minden szent*, *aprószentek* ~ *apró szent*, *háromkirályok* ~ *három király*, *szűz érem* ~ ?*szűz érem*, *krokodilkönnnyek* ~ *a krokodil könnye*, *jogászévek* ~ ?*jogász év*, *párthívek* ~ *a párt híve*. Nyilvánvaló, hogy ezekben a párokban az „egyes szám – többes szám” opozíció jelentésbeli különbséget eredményezett. A plurale tantum alakok sajátos, lexikalizálódott jelentéssel rendelkeznek, míg az egyes számú formák vagy nem léteznek (pl. **mézes hét*, **szűz érem*, **jogász év*), vagy jelentésük konkrét, például: *háromkirályok* 'ünnepnap: Vízkereszt' ~ *három király* 'három uralkodó'; *hozzávalók* 'valaminek az alkotórészei' ~ *hozzá való* 'illik hozzá'; *krodilkönnnyek* 'képmutató, őszintétlen sajnálkozás, képmutatás' ~ *a krokodil könnye* 'a hulló könnymirigyének nedve'.

5. A plurale tantumok főbb szemantikai csoportjai

A Rune Ingo által vizsgált hat indoeurópai nyelv, illetőleg a finn nyelv adatai alapján arra a következtetésre juthatunk, hogy a plurale tantumok jelentésmezője a legtöbb nyelvben hasonló (vö. pl. a páros

testrészek nevei: ang. *lungs*, or. *лѣзкуе*; a páros testrészekkel kapcsolatos ruhaneműk, lábbelik nevei: ang. *trousers*, fr. arch. *chausses* 'rövid nadrág [és harisnya]', német. *Hosen*, sv. *Benkläder*; or. *штаны*, fi. *housut* 'nadrág'). Maticsák szerint mindez azt bizonyítja, hogy „ezek a szavak nem véletlenszerűen születtek, hanem bizonyos logikai-szemantikai folyamatok révén jöttek létre” (2004: 266). A különböző nyelvekben (latin, angol, német, svéd, francia, orosz, finn, észt, mordvin, északi-lapp) végzett kutatások adatai alapján (Papp 1979, Ingo 1978, Palo 2001, Maticsák 2004, Kelemen 2008) a plurale tantumok legfőbb szemantikai csoportjait a következőképpen jelölhetjük ki: 1. ünnepek, rendezvények, 2. összetett tárgyak, munkaeszközök, szerszámok, 3. (páros) testrészek, 4. (páros testrészekkel kapcsolatos) ruhaneműk, lábbelik, 5. betegségek, 6. anyagnevek, élelmiszerek, árucikkek, 7. emberek, élőlények csoportja, 8. időtartamok, 9. földrajzi nevek, 10. állatnevek, 11. növénynevek, 12. természeti jelenségek.

Arra voltam kíváncsi, vajon a magyar plurale tantumok szemantikai csoportjai megegyeznek-e a fenti szemantikai kategóriákkal, vagy különböznek-e tőlük. Vajon vannak-e jelentősnek mondható eltérések a vizsgált nyelvekben felállított szemantikai csoportok és a magyar között? Ami első látásra megjósolható, az az, hogy a magyarban hiányozni fognak a testrészeket, a ruházatot, az anyagneveket, élelmiszereket jelentő plurale tantumok (l. 2a, b, c szemantikai csoportok). A korpusz alapján a magyarban a következő szemantikai csoportok állapíthatók meg:

1. ünnepek, rendezvények: *aprószentek, háromkirályok, mindenszentek* (a keresztény egyházak terminusai), *olimpiai játékok, pánamerikai játékok*;
2. idő(tartam) kifejezése: *egyetemi évek, jogászévek, mézesetek*;
3. tulajdonnevek:
 - földrajzi nevek: *Alpok (Alpesek), Dardanellák, Fülöp-szigetek, Gyergyói Havasok, Karácsony-szigetek, Kárpátok, Pireneusok*,
 - országnevek: *Amerikai Egyesült Államok, Fülöp-szigetek*,
 - intézménynevek: *Fővárosi Csatornázási Művek, Gázművek, Budapesti Filharmonikusok, Ózdi Kohászati Művek*,
 - címek: *A Karamazov testvérek, A Pál utcai fiúk, A nagyidai cigányok, Színek és évek, Égyűrűk, Életképek* (televízió-műsor), *Vasárnapi Hírek* (újság),
 - sportegyesületek: *Bácskai Sasok*;
4. párt alkotó dolgok nevei (párban alkotnak egységet): *ikrek*;
5. emberek, élőlények csoportja: *elei, jelenvoltak, megjelenek, hívek, skacok, (visegrádi) négyek, huszonhetek* ('az EU tagországai'), *Jánosék/szomszédék/keresztanyámék* 'János / a szomszéd / keresztanyám rokoni, baráti köre', *izeltlábúak/puhatestűek/emlősök* stb.;
6. összességet, rendszert jelentő főnevek: (*ár-, élet-, kor-, köz-, lakás-, osztály*)viszonyok, *körülmények, feltételek, normák, (roham)léptek, üzelmek*;
7. szervek, betegségek: *légutak* 'üreges szervek, amelyeken át a levegő a tüdőbe jut'; *emésztési/légzési zavarok* 'az emésztés / légzés működésében, folyamatában beálló szabálytalanság, rendellenesség' (de: *memóriazavar*);
8. cselekvést kifejező elvont főnevek: *törtétek, választások*;
9. konyhai terminológiába tartozó szavak: *szűzermék* 'szűzpecsenyéből kis, kerek szeletben sütött húsétel', *hozzávalók*.

6. Az egyeztetés kérdése a plurale tantumokkal kapcsolatban

A korpuszban található plurale tantum alanyok és állítmányaik között alakí és értelmi egyeztetésre is találunk példát.

A plurale tantum alannyal általában alakilag egyeztetjük az állítmányt, például: *léptek hallatszottak*; *a diákévek emlékeztetések maradnak*; *a körülményeim kedvezőek*; *a választások számunkra kedvezően alakultak*; *a törtétek nem leptek meg*.

Nem egyeztetjük az állítmányt az olyan többes számú (plurale tantum) alannyal, amely egyetlen, egységes, egyes számú fogalmat fejez ki. Ilyen esetben az alakilag többes számú alanyoknak az egyes számú állítmánnyal történő egyeztetése logikátlanak tűnhet (hiszen az egyeztetett tag az irányító

tagnak nem az alakjához, hanem a jelentéséhez igazodik), de éppen nem logikátlan, hiszen a többes számú alanyok csak forma szerint többes számúak, de tulajdonképpen egyetlen egységes fogalmat fejeznek ki, például: *A mindenszentek szép ünnepnap; Az Amerikai Egyesült Államok elnökválasztásra készül; A Bácskai Sasok elvesztette ezt a mérkőzést; A Pál utcai fiúk érdekes olvasmány; a Vasárnapi Hírek nagy példányszámban jelenik meg.* A magyar nyelvérzék ezekben az esetekben úgy döntött, hogy a tartalmi (értelmi) egyezést tartja lényegesnek, nem a formait (vö. Lőrincze 1968: 306).

7. Záró gondolatok

A „numerus” kategória elemzése, értelmezése a nyelvek nagy részében nagyon komplex feladat (Lyons 1968: 283). Jespersen érdekes kettősséget fogalmaz meg a nyelvek számkategóriájáról: „Ez az egyik legegyszerűbb természetes kategória, olyan könnyűnek tűnik, mint az egyszerű. Csak behatódóbb vizsgálódások során derül fény arra, mennyi nehézséget jelent az értelmezése mind logikai, mind nyelvészeti szempontból” (Jespersen 1924: 188; saját fordításom, H. V. M.). A nyelvtipológiai vizsgálatok eredményei azt igazolják, hogy a számjelölés nem tekinthető nyelvi univerzálénak, bár a nyelvek túlnyomó része rendelkezik a grammatikai szám kategóriájával. A grammatikai számjelölés a nyelvek többségében az egyes szám – többes szám opozícióban jut kifejeződésre, például: ang. *paper ~ papers*, ném. *das Papier ~ die Papiere*, ol. *la carta ~ le carte*, or. *bumaga ~ bumagi*, m. *papir ~ papírok*. Léteznek azonban olyan nyelvek is, amelyekben az Európában beszélt (ismertebb) nyelvek kötelező „egyes szám – többes szám” distinkciója mellett több opozíció is létezik: a gazdagabb számrendszerrel rendelkező nyelvek a két egység jelölésére a duálist (pl. a máltai), három egység jelölésére a triálist alkalmazzák (pl. némely óceániai nyelv), megint mások pedig a kis mennyiség jelölésére képesek: erre a „paucal”-t (lat. *pauculus* ’csekély, édeskevény’) használják (pl. a Szudáni Köztársaságban beszélt baygo nyelvben). Még különlegesebb lehetőségekre is olvashatunk példákat: vannak olyan kiterjedt rendszerek, amelyek ötféle szám jelölésére alkalmasak (pl. a Pápua Új-Guineában beszélt sursurunga nyelv). A numerusjelölés szabadon választhatóságára is találunk példákat: a baygo nyelvben vannak olyan speciális formák, amelyek lehetővé teszik a főnévi használatot az entitások számjelölésére való utalás nélkül (vö. Corbett 2000: 2). A fenti példákból és a magyar plurale tantumokkal kapcsolatos vizsgálódásokból is látható, hogy a számjelölés meglehetősen nagy tarkaságot mutat, és a számjelölés eszközei is rendkívül sokfélék és változatosak a különböző nyelvekben.

SZAKIRODALOM

- Bárczi Géza – Országh László (főszerk.) 1959–1962. *A magyar nyelv értelmező szótára I–VII.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Corbett, Greville G. 2000. *Number.* Cambridge University Press, Cambridge.
- Ingo, Rune 1978. *Suomen kielen pluratiivit eli monikkosanat.* Numeeris-semanticinen tutkimus I. Väenkokouksia ja teknisiä laitteita tarkoittavat sanat, Åbo Akademi, Turku.
- Ingo, Rune 1997. *Suomen kielen pluratiivit eli monikkosanat.* Numeeris-semanticinen tutkimus II. Ruumiinomia ja vaatteita tarkoittavat sanat. Åbo Akademi, Turku.
- Jespersen, Otto 1924. *The Philosophy of Grammar.* Allen and Unwin, London.
- Kádár Edit 2007. *Alaktan és szófajtan.* Egyetemi Műhely Kiadó, Bolyai Társaság, Kolozsvár.
- Károlyi Sándor 1970. *Általános és magyar jelentéstan.* Akadémia Kiadó, Budapest.
- Kelemen Ivett 2008. A pluralia tantum az északi lappban. *Folia Uralica Debrecensiensia* 15: 35–49.
- Kertész Manó 1913. A duális a magyarban. *Magyar Nyelv* 9: 307–13.
- Lotz János 1974. A magyar nyelv grammatikai kategóriái. *Nyelvtudományi Értekezések* 83: 344–7.
- Lotz János 1976. *Szonettkoszorú a nyelvről.* Gondolat, Budapest.
- Lőrincze Lajos 1968. *Nyelvőrségen.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Lyons, John 1968. *Introduction to Theoretical Linguistics.* Cambridge University Press, Cambridge.
- Maticsák Sándor 2004. A pluralia tantum a mordvinban. In: Csepregi Márta – Várady Eszter (szerk.) *Permieik, finneik, magyarok. Írások Szij Enikő 60. születésnapjára.* ELTE BTK Finnugor Tanszék, Budapest. 264–76.
- Nádasdy Ádám 2003. Számháború. In: Nádasdy Ádám: *Ízlések és szabályok. Írások nyelvről, nyelvészetről 1990–2002.* Magvető, Budapest. 191–4.

- Palo, Triinu 2001. Suomen ja viron pluratiivit eli monikkosanat. *CIFU* 9/6: 22–8.
- Papp Ferenc 1969. *A magyar nyelv szóvégmutato szótára*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Papp Ferenc 1975. *A magyar főnév paradigmatis rendszere*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Papp Ferenc 1979. *Könyv az orosz nyelvről*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Sammalahti, Pekka 1989. *Sámi-suoma sátnegirji. Saamelais-suomalainen sanakirja*. Jorgaleaddji Oy, Ohcejohka.
- Szabó Géza 1990. *A magyar nyelvjárások*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Szűcs Tibor 2009. A magyar mint idegen nyelv sajátos szemléleti vonásai. *Hungarológiai Évkönyv* 10: 68–78.
- Tompa József 1961. A birtokjeles szók számbeli egyeztetése. *Magyar Nyelv* 57: 94–8. http://en.wiktionary.org/wiki/Category:English_pluralia_tantum. (A letöltés ideje: 2011. 03. 24.)

H. Varga Márta

egyetemi docens

KRE-BTK

Magyar Nyelvtudományi Tanszék

SUMMARY

H. Varga, Márta

Lexical items with defective paradigms in Hungarian: pluralia tantum

In this paper, the author discusses Hungarian nouns whose paradigms are defective, especially in terms of the number feature; in particular, she discusses nouns that only have plural forms, known as pluralia tantum. Comparing the sets of such items in some Indo-European languages and in Hungarian, it is conspicuous that the latter has a vanishingly small number of plural-only nouns. Looking for an explanation of that significant and systematic difference, the author compiles a list of cases in which singular reference to several objects is typical of Hungarian (e.g. after numerals/quantifiers, with reference to paired body parts, or with mass nouns), and then she attempts a classification of pluralia tantum in terms of their forms and meanings. Formally, she distinguishes lexemes whose singular forms are grammatically impossible to derive and those that are plural-only due to their lexical meaning since their existing singulars carry meanings that are different from those of the plural forms under study.

Keywords: defective paradigm, *plurale tantum*, logic of communication, redundancy, narrow and broad interpretation of *pluralia tantum*, semantic groups of *pluralia tantum*